

Revolutionaire tijden

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos *uitgevers* via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

René Koekkoek

Revolutionaire tijden

Politiek en idealen rond 1800

Ambo|Anthos
Amsterdam

Op het omslag van dit boek prijkt het door Anne-Louis Girodet-Trioson in 1797 geschilderde portret van Jean-Baptiste Belley, afgevaardigde van het eiland Saint-Domingue voor de Franse Nationale Conventie. Op het originele schilderij, te vinden in het afbeeldingenkatern, is de buste van Guillaume-Thomas Raynal te zien. Om opmaaktechnische redenen heeft deze op het omslag moeten wijken.

ISBN 978 90 263 4056 7

© 2020 René Koekkoek

Omslagontwerp Nico Richter

Omslagillustratie © Photo Josse/Bridgeman Images

Portret van Jean-Baptiste Belley (1747-1805), afgevaardigde van Saint-Domingue en lid van de Franse Nationale Conventie. Schilderij van Anne-Louis Girodet-Trioson (1767-1824), 1797. Château de Versailles

Foto auteur © Ruud Pos

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voor Cosima, Clovis en Mazarine

Inhoud

	Woord vooraf	9
1	Een Nieuwe Wereld	21
2	Iets worden	51
3	De Haïtiaanse Revolutie	91
4	De eerste Nederlandse democratie	127
5	Jaren van desillusie	175
6	Revolutionaire erfenissen	207
	Tijdslijn	229
	Verantwoording	239
	Dankwoord	267
	Register	269

Woord vooraf

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw is revolutie een uitgeblust begrip. Allerlei fenomenen werden het afgelopen decennium als ‘revolutie’ of ‘revolutionair’ bestempeld – de demonstraties op het Maidanplein in Oekraïne, de Arabische Lente, de Occupy-beweging, zelfs de introductie van het raadgevende referendum in het Nederlandse politieke bestel. Maar wanneer het gaat over de resultaten, over de uitkomst van revoluties, nemen desillusie en scepsis de overhand. Waren het eigenlijk wel ‘echte’ revoluties? Revolutionair vuur blijkt opvallend snel te doven. De tijd van de grote revoluties die werkelijk sociaal-politieke transformaties teweegbrachten – de Franse (1789), Russische (1917) en Chinese (1949) – lijkt ver achter ons te liggen.

Toch is er een diep besef dat de grote revoluties uit het verleden bepalend zijn geweest voor de wereld waarin we nu leven. De Russische Revolutie stond aan de oorsprong van de Koude Oorlog en het IJzeren Gordijn; het was een sleutelmoment in de wereldwijde verspreiding van het communisme en het socialisme. De recente opkomst van China onder leiding van de Communistische Partij is ondenkbaar zonder de Chinese Re-

volutie van 1949. Maar juist omdat beide revoluties een expliciet communistisch stempel droegen, staan ze niet alleen geografisch maar ook mentaal ver weg. In het derde decennium van de eenentwintigste eeuw resoneren ze ideologisch nauwelijks meer.

De Atlantische ‘democratische’ revoluties van het einde van de achttiende eeuw, daarentegen, spelen een hoofdrol in het *grand narrative* over het ontstaan van de ‘moderne’ wereld, een verhaal dat het Westen nog steeds graag aan zichzelf – en anderen – vertelt. Deze revoluties, de Amerikaanse en Franse voorop, staan bekend om een boodschap die vertrouwd aanvoelt: vrijheid en gelijkheid voor de wet, representatieve democratie, de scheiding van Kerk en Staat. De rechten van de mens en de burger die toen werden geproclameerd, waaronder de vrijheid van meningsuiting, stemrecht en het recht op een eerlijk rechtsproces, staan nog steeds aan de basis van onze democratische rechtsstaat.

Het tijdperk van de Atlantische revoluties was zonder twijfel een keerpunt in de geschiedenis. Het zag de geboorte van de eerste duurzame representatieve democratie in de wereldgeschiedenis: de Verenigde Staten van Amerika. In Frankrijk volgde de verbluffende onttakeling van een op aristocratische privileges stoelende orde en de afschaffing van een eeuwenoude monarchie. Maar het revolutionaire vuur sloeg verder om zich heen. In de late jaren tachtig en het daaropvolgende decennium ontstonden verzetshaarden en revolutionaire bewegingen in Belgisch Brabant, Polen, delen van het Italiaans Schiereiland, Ierland, Zwitserland en de Caraïben. Nederlandse ‘Bataafse’ revolutionairen verjoegen in 1795 met hulp van de Fransen het oligarchische regime van stadhouder Willem v. Ze vervingen de decentrale structuur van de Nederlandse Republiek door een eenheidsstaat met een gekozen parlement en een geschreven grondwet.

Wat veel laatachtttiende-eeuwse revolutionairen met elkaar deelden was het gevoel dat ze onderdeel waren van iets groters, dat ze meededen aan een revolutionair project dat de eigen landsgrenzen oversteeg. Velen herkenden, begrepen en leenden elkaars revolutionaire taalgebruik, putten uit eenzelfde reservoir aan politieke ideeën en idealen. Grondwet, rechten, natie, burgerschap, gelijkheid en volkssoevereiniteit waren enkele sleutelbegrippen uit dit vocabulaire. Ook al werden de accenten verschillend gelegd, voor even spraken Amerikaanse, Franse, Nederlandse, Zwitserse en andere revolutionairen dezelfde 'politieke taal'.

Er was daarom veel wederzijdse interesse voor elkaars revoluties. De ene werkte als katalysator voor de andere, ze versterkten elkaar, er heerste een gevoel dat een nieuw tijdperk was aangebroken. De golf aan revoluties schiep een gedeeld referentiekader. Ontwikkelingen elders 'kleurden' de eigen revolutionaire – of postrevolutionaire – strijd en vice versa. Zoals in de jaren volgend op de terroristische aanslagen van 9/11 Marokkaans-Nederlandse kwajongens in de straten van pak 'm beet Gouda als nieuwe colonnes jihadisten werden afgeschilderd die de laatste slag in de mondiale *clash of civilizations* leverden, zo werden radicale Amsterdamse revolutionairen of opstandige boeren in West-Pennsylvania als gevaarlijke 'jakobijnen' weggezet. Deze term, jakobijn, een verwijzing naar de politieke groepering die de Franse Revolutie vanaf september 1792 een steeds radicalere kant op duwde, ontsteeg zo zijn oorspronkelijke context en werd een aanlokkelijke sneer om binnenlandse 'radicale' tegenstanders weg te zetten. Lokale of nationale ontwikkelingen werden geïnterpreteerd in het licht van een groter geheel.

Die verwevenheid, de dwarsverbanden, de gedeelde politieke taal, de retorische en mentale verbintenis aan een grensover-

schrijdende omwenteling, maakten het idee van een gezamenlijk revolutionair project tegelijk kwetsbaar. Toen de Franse Revolutie, de moeder aller revoluties en na 1789 het onbetwiste politieke middelpunt, ontspoorde en eindigde in een militaire dictatuur onder leiding van Napoleon Bonaparte, viel het idee van een gedeeld revolutionair project snel uiteen. De revolutie toonde een kant waarmee weinigen zich konden of wilden associëren. Eigenlijk was het gevoel van een gezamenlijk, Atlantisch revolutionair project heel fragiel; stormachtig, van korte duur, maar met verregaande consequenties.

Dit boek vertelt dit turbulente verhaal van de opkomst, bloei en neergang van een Atlantisch revolutionair project. Het ambiert niet een uitputtend overzicht te geven, maar neemt de lezer mee op een reis, een rondgang, langs vier revolutionaire verzetshaarden: de Brits-Amerikaanse koloniën, Frankrijk, het Caraïbische eiland Saint-Domingue (Haïti) en de Bataafse Republiek.

Zoals elke generatie historici haar eigen vragen aan het verleden stelt, doe ik dat in dit boek ook. ‘Alle ware geschiedenis is eigentijdse geschiedenis,’ schreef de Italiaanse geschiedfilosoof Benedetto Croce aan het begin van de twintigste eeuw. Daarmee bedoelde hij dat de vragen die historici aan het verleden stellen, het historisch onderzoek dat zij doen, elke zin die zij over het verleden schrijven, voortkomen uit het ‘heden’. Daarom verandert het verleden – of liever gezegd: ons beeld van het verleden – door de tijd heen. Dat hoeft geen knieval voor een bodemloos relativisme te zijn. Het betekent dat historici hun schijnwerper telkens weer op een ander stukje van het verleden laten schijnen, vanuit andere invalshoeken en met andere filters.

Lange tijd concentreerde historisch en wetenschappelijk onderzoek zich op de oorzaken en consequenties van revoluties, veelal met een sociaalwetenschappelijke bril op. Daarbij draaide

het om de vraag onder welke voorwaarden revoluties ontstaan, wat de beste *oorzakelijke verklaring* voor het uitbreken van een revolutie is. De aandacht ging dan veelal uit naar de grote twee – de Amerikaanse en Franse revoluties.

In dit boek gebruik ik andere invalshoeken, andere filters. In plaats van me te richten op oorzaken en gevolgen, concentreer ik me op het revolutionaire proces, op ideeën en politieke cultuur. Hoe was het mogelijk dat de revolutionaire gedachte zo snel om zich heen greep? Hoe verschillend ervoeren radicale en gematigde revolutionairen – en hun tegenstanders – de hoogtijdagen en bloeitijd van de revoluties? En hoe kon het dat de revolutionaire gedachte zo snel weer desintegreerde? In plaats van de idealen van de revoluties de hemel in te prijzen of als hopeloos naïef af te serveren, probeer ik de botsing van abstracte idealen met een weerbarstige werkelijkheid in beeld te brengen, portretteer ik de revoluties als leerscholen voor een nieuwe politieke cultuur en als experimenten in representatieve democratie.

Dit verhaal vertel ik vanuit een Atlantisch, ‘transnationaal’ perspectief. Daarbij schenk ik niet alleen aandacht aan de Amerikaanse en Franse, maar ook aan de Haïtiaanse Revolutie (1791-1804) en onze eigen Nederlandse, ‘Bataafse Revolutie’ (1795-1801). De Haïtiaanse Revolutie, in Nederland de onbekendste van de twee, begon als opstand van vrije ‘gens de couleur’ en slaven op de Frans-Caraïbische plantagekolonie Saint-Domingue en mondde in 1804 uit in de onafhankelijkheid van de eerste ‘zwarte’ staat van Midden- en Zuid-Amerika, Haïti. Door deze lange tijd verzwegen revolutie een plek te geven in deze geschiedenis wordt duidelijk dat kwesties als slavernij en koloniaal imperialisme een belangrijk onderdeel waren van de laatachttiende-eeuwse revolutionaire wereld.

Ideeën, begrippen en politiek-filosofische debatten krijgen

een belangrijke plaats in dit boek. Daarbij ben ik geïnspireerd door de aan het Collège de France verbonden historicus en politiek filosoof Pierre Rosanvallon. In een voor hem kenmerkende bijzin die hij zich liet ontvallen in een seminar aan de Universiteit Utrecht in 2013, zei hij: ‘Het is de rol van geschiedenis om van een abstract principe een levendige voorstelling te maken.’ Zo probeer ik politieke ideeën, filosofie en abstracte idealen tot leven te brengen door ze te situeren in concrete historische contexten: dramatische omwentelingen, traumatische ervaringen, politieke en persoonlijke worstelingen, momenten van hoop en desillusie. Dit boek is geen ideeëngeschiedenis op de ijle hoogten van geleerde conversaties tussen filosofen; het is een geschiedenis van ideeën *in actie*.

De verwezenlijking van revolutionaire idealen was voor Atlantische revolutionairen een worsteling. Met diezelfde idealen – en de praktische verwezenlijking ervan – worstelen we ruim tweehonderd jaar later nog steeds. De erfenis van het revolutionaire tijdvak is niet gestold in een monument maar springlevend en daarmee verre van eenduidig. Dat maakt dit historische tijdvak zo relevant voor onze tijd: die is ook verre van eenduidig. De hooggestemde idealen van de Franse Revolutie, in augustus 1789 vastgelegd in de *Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger*, konden niet voorkomen dat de revolutionaire worsteling afgleed in een spiraal van politiek geweld, grootschalige en brute oorlogen in binnen- en buitenland, angst, samenzweringstheorieën en terreur. Het maakte de weg vrij voor de machtsgreep van de legergeneraal Napoleon Bonaparte, die een autoritair-militaristisch bewind vestigde.

De Amerikaanse Revolutie wordt daar vaak als gematigd en geslaagd alternatief tegenover geplaatst. Maar ook die revolutie is verminkt doordat ze geen einde wist te maken aan de slaver-

nij. Integendeel, slavernij werd in deze periode grondwettelijk erkend. De hoogtijdagen van het slavernijsysteem in de zuidelijke staten en het onderliggende vulgaire en spijkerharde racisme dateren van ná de Amerikaanse – en Haïtiaanse – revoluties. Deze diepgaande weeffout in het hart van het Amerikaanse project werd uiteindelijk betaald met de Amerikaanse Burgeroorlog van de jaren zestig van de negentiende eeuw. Het is het grootste trauma in de Amerikaanse geschiedenis, dat rond de 700.000 levens eiste, tot de nationale afschaffing van slavernij leidde, maar geenszins tot het einde van discriminatie en racisme.

De erfenis van de Bataafse Revolutie ligt er beduidend anders bij. Bij het bredere publiek is deze episode nagenoeg onbekend. Generaties historici vonden dat wel best zo. Bataafse revolutionairen werden weggezet als een koddig aandoend revolutionair carnaval of als een marionettentheater waarbij de Fransen de touwtjes stevig in handen hadden. Uiteindelijk werden ze opgeslokt door de ontembare heerszucht van Napoleon. Pas met de terugkeer van het huis van Oranje onder aanvoering van het aanstaande nationale gezinshoofd Willem I, zo klonk de geruststellende maar inmiddels gedateerde communis opinio, begon de ‘moderne’ geschiedenis van de natiestaat Nederland. Tegen de bredere achtergrond van de Atlantische revoluties was de Bataafse Revolutie geen knullig intermezzo. Het was het eerste waarlijk democratische moment in de Nederlands-Atlantische geschiedenis, ondanks alle struikelpartijen, beperkingen en frustraties die ermee gepaard gingen.

Al met al confronteren de laatachtttiende-eeuwse revoluties ons met meerdere erfenissen. Het is niet verwonderlijk dat historici, intellectuelen, politici en revolutionairen al ruim twee eeuwen hun eigen waarden en noden op het revolutietijdvak projecteren. Waar reactionairen in de eerste helft van de negen-

tiende eeuw de gewelddadige ontsporing van de Franse Revolutie weten aan de abstracte, rationalistische denkbeelden van verlichtingsfilosofen, zagen twintigste-eeuwse marxisten het revolutionaire geweld en de Terreur in revolutionair Frankrijk als een noodzakelijk kwaad in de onvermijdelijke klassenstrijd. Tegenwoordig presenteren zowel Marine Le Pen van het Rassemblement National (tot 2018 Front National) als Emmanuel Macron van En Marche! zich als erfgenamen van de Franse Revolutie.

Aan de andere kant van de oceaan vernoemden radicale Amerikaanse Republikeinen hun populistisch-libertarische Tea Party Movement naar een bekende episode uit de Amerikaanse Revolutie: in december 1773 dumpten opstandige Amerikaanse kolonisten scheepsladingen thee in zee als protest tegen de Britse imperiale overheid en muntten zo de ‘Boston Tea Party’. Maar ook ter linkerkant van het Amerikaanse politieke spectrum wordt gretig geput uit de gelijkheidsretoriek van de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd. Toen in 2015 het Amerikaanse hooggerechtshof het homohuwelijk (*same-sex marriage*) op nationaal niveau legaliseerde, prezen voorstanders deze beslissing als een overwinning en inlossing van ‘American values’ zoals geformuleerd in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring van 1776: ‘that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness’. In Nederland deed zich vervolgens in 2016 het opmerkelijke verschijnsel voor dat woordvoerders en sympathisanten van een groeiende conservatief-nationalistische stroming zich een democratisch-revolutionaire retoriek toe-eigenden om directe democratie en referenda te propageren. Zulke revolutionaire retoriek van democratie en burgerparticipatie, die uiteindelijk

terugvoert tot de Franse Revolutie, was lange tijd klassiek links territorium.

Ik maak me dan ook geen illusies dat de vragen die dit boek stelt niet gekleurd zijn door (mijn interpretatie van de) waarden en noden van het heden. In mijn optiek ligt het belang van het tijdperk van de Atlantische revoluties in de huidige tijd niet langer in het oprakelen van ronkende principes, de potentie van revolutionaire politiek of de roep om vrijheid en gelijkheid, noch in de emancipatie van de onderdrukte klasse of de verwerkelijking van fundamentele inzichten. De stelling van dit boek is dat het de moeite waard is om terug te keren naar deze revolutionaire tijden omdat veel van de problemen waar zij mee worstelden nog steeds de onze zijn. Wat zijn de grenzen van gelijke rechten? En hoe moet concreet invulling worden gegeven aan gelijkheid? Wat is goed burgerschap? Hoe komt politieke mobilisatie en engagement tot stand, en wanneer is maatschappelijke verdeeldheid problematisch of zelfs gevaarlijk? Hoe verhoudt het fundamentele recht van de vrijheid van meningsuiting zich tot de bescherming van de democratische rechtsstaat? In hoeverre dienen vijanden – of ‘verdachte’ vijanden – van de democratie hun rechten te verliezen? Hoeveel directe politieke inmenging van burgers is wenselijk in een representatieve democratie?

Deze vragen zullen nooit voor eens en altijd beslist worden, dat ligt in de aard van politiek-filosofische vraagstukken. De antwoorden die achttiende-eeuwse revolutionairen – en hun tegenstanders – op deze vragen gaven waren vaak anders dan de onze. Waar revolutionairen de gelijke rechten van de mens en burger proclameerden, trokken zij ook nieuwe grenzen, riepen ze nieuwe uitsluitingsmechanismes in het leven en tuigden ze nieuwe hiërarchieën op. De revoluties kenmerkten zich niet alleen door mooie idealen, maar ook door paradoxen en mo-

menten van opportunisme, door intolerantie, vijandschap, en de gruwelen van burgeroorlogen, door weerstand en afkeer, desillusie en ontgoocheling.

Zo leidde de grootschalige opstand van vrije mensen van kleur en zwarte slaven in de plantagekolonie Saint-Domingue tot de eerste onafhankelijke zwarte staat in de Amerika's. Het zou een onuitwisbaar referentiepunt worden in de langdurige strijd tegen slavernij en kolonialisme. Maar rond 1800 waren er bar weinig (witte) revolutionairen die deze strijd ondersteunden of zelfs wilden erkennen. Het roept de vraag op wie tot het volk werd gerekend – en wie niet. Vrouwen, grofweg 50 procent van de bevolking, werden in deze tijd ondanks enkele radicale tegengeluiden subiet uitgesloten van politieke besluitvorming.

De 'vijanden' van de revolutie liepen nog het meeste risico: reactionaire aristocraten, recalcitrante geestelijken, koningsgezinden en orangisten, buitenlandse vijanden, binnenlandse verraders en samenzweerders, en allerhande 'elites'. Tienduizenden sloegen in deze periode op de vlucht voor de nieuwe revolutionaire 'rechtvaardigheid', tienduizenden verdwenen in erbarmelijke gevangenissen of vonden de dood. Het uitvergroten en uitbuiten van de tegenstelling tussen 'het volk' en de 'corrupte' vijanden van het volk is een beproefd middel om politiek of zelfs revolutionair handelen te legitimeren. Dat mechanisme kennen we aan het begin van de eenentwintigste eeuw maar al te goed.

De geschiedenis van de Atlantische revoluties laat zien dat de representatieve democratie en de constitutionele rechtsstaat zijn gesmeed in conflict en tumult, een samenraapsel zijn van principes, ideeën en praktijken die zich moeizaam tot elkaar verhouden. Tot op de dag van vandaag hebben ze geen vaste vorm aangenomen. De zorgen die het afgelopen decennium over de staat en het lot van de representatieve democratie zijn geuit,

kunnen alleen goed op waarde worden geschat in het licht van dat historische gegeven.

Wat dat betreft is het verleden in duiken als reizen in verre vreemde oorden. Als je thuiskomt kijk je weer met andere ogen naar je eigen land, zie je pas hoe vreemd de dingen 'hier' geregeld zijn; of juist andersom, je bent blij dat de dingen zijn zoals ze zijn. Je hebt namelijk gezien dat het ook anders kan. Tegelijk kunnen verre reizen ook een gevoel van herkenning teweegbrengen, op een dieper, basaal niveau. Het mag elders inderdaad ietsje anders zijn, maar onderliggende mechanismes, menselijke behoeften en tekortkomingen lijken hetzelfde te werken. Terugkeren naar de late achttiende eeuw zal vergelijkbare reacties oproepen: van een ervaring van het radicale anders-zijn van het verleden tot momenten van herkenning; van instemming tot afkeer, van bevestiging tot vertwijfeling.

